

КЕТРИН ВАНЕР
ТЯГАР МРІЙ
ІСТОРІЯ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ
У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

—
Переклала з англійської Юлія Буйських
Київ: Дух і Літера, 2023

Антропологиня і професорка Пенсильванського університету Кетрин Ванер написала книжку про моду пам'яті й ідентичності в Україні 1998 року. Але з відстані часу зрозуміло, що порушені в ній питання націєтворення ми вирішуємо саме тепер.

Це перша в західній науці спроба використати культурно-антропологічні методи для дослідження України. Авторка пішла всупереч тодішньому мейнстриму зосередження уваги на Москві й Петербурзі і знаходила способи — не цілком безпечні для американської громадянки в 1990-х роках, як її запевняли, — відкривати Україну собі та світові.

Ванер слушно окреслює дослідницьке завдання: з'ясувати, як незалежна Україна формувала почуття національної належності відповідно до нових політичних реалій, коли її громадяни давно звикли вважати себе за громадян соціалістичної наддержави. Вона наголошує роль історичного ревізйонізму у формуванні підтримки незалежності й порушує питання про те, як в ареалах інституалізації національної культури (у школах, на фестивалях, у державному календарі та пам'ятниках) артикульовано чотири події: революцію 1917 року, Голодомор, завершення Другої світової війни й аварію на ЧАЕС.

Антропологиню цікавить, у який спосіб виводувалася довіра до нового наративу в публічному просторі, дискредитованому концентрованою брехнею. Опис радянських моделей дискурсу і практик, що залишалися виразними в 1990-х роках, показує, який шлях ми подолали. Ванер дивується, «як може тендітна нова держава, занурена в економічний хаос, створити колективну ідентичність, щоб об'єднати таке надзвичайно байдуже, різноманітне та безправне населення». З відстані у чверть століття дехто скептично каже, що ці роки можна було використати ефективніше, однак сьогодинішній рівень підтримки й віри в Україну засвідчує, що цей час не було змарновано.

Текст оживляють репортажні замальовки про подорожі в потягах і вимушені вигадки про своє буцімто литовське походження (щоб не назватись американкою і не бути пограбованою), міркування про національний менталітет, як-от поїдання морозива надворі за наднизьких температур як свідчення витривалості, що знадобилася «спекулянтам» під час їхніх бізнесових операцій.

Теоретичні узагальнення дослідниці читаються сучасно. Ванер покликається на Ернеста Рена, який писав, що існування націй є щоденним плебісцитом. Зміна відчуття власного «я» і переосмислення свого ставлення до суспільства вищого рівня потребує грандіозної уяви, — додає Ванер від себе. У контексті нинішньої війни слушно звучать її міркування про те, що в епоху національних держав здатність створювати націю з різнорідного, строкатого населення та культивувати лояльність до держави, можливо, швидше забезпечить життєздатність держави, ніж монополія на насилля. Вона фіксує загрозливу риторику росіян і співчуває Україні, яка опинилася в зоні досяжності російських шовіністів, котрі «дали обітницю захищати «росіян у найближчому зарубіжжі» від культурного гноблення, навіть якщо вони нині є українськими громадянами». На сторінках книжки зафіксовано й позицію «громадян мертвої країни», які не хочуть їхати до Росії і не дають будувати Україну тут. Ванер намагається розібратися між українськими голосами, які «часто описують історичний зріз стосунків між українцями та Російською імперією, а згодом і СРСР, використовуючи такі терміни, як культурне підкорення, економічна експлуатація, насильницька асиміляція та геноцид», і голосами російськомовних українців, котрі вважають, «що через шлюби, мобільність, а також медіа вони цілком вільно стали асимільованими в російську культуру».

Ванер доводить, що провідним засобом українського націєтворення в 1990-х стало апелювання до минулого. На відміну від більшовиків, які декларували руйнацію старого світу до основ, Народний рух України обрав стратегію історичного ревізйонізму і використання індивідуальних спогадів для формування образу колективного минулого, створення «антирадянського, орієнтованого на державну незалежність сентименту» й легітимації держави.

Чорнобиль, за словами дослідниці, став каталізатором усвідомлення, що «Москва несе лише загрозу і смерть, цинічно бреше і дбає про свої інтереси». Подібно й сьогодні лише повномасштабне вторгнення змусило багатьох нарешті усвідомити справжню сутність росіян і їхні наміри. Авторка зауважує, що Чорнобиль посилив і масштабував зусилля Руху, який самотужки не спромігся би розвалити Союз, бо «національна культура знищена під корінь Голодомором», тож здається, що «радянська система розпалася сама по собі». Це лише частково так: систему розхитували дисиденти, відбуваючи термін за терміном, оголошуючи голодування за голодуванням, передаючи на Захід заборонені матеріали. Тяглість традиції зберігали українські родини — потай, на кухнях, у колі своїх. У 1990-х цієї історії посилу ще не було розказано, тож не дивно, що у багатьох, зокрема й у авторки, склалося враження самочинного характеру розпаду СРСР. Вона дає голос тим, хто тішився цій події, проте ніколи не думав, що доживе до кінця комуністичного режиму, бо нічого не робив для наближення появи незалежної Української держави. Згадуючи відвідина фестивалю «Червона рута», дослідниця дивується множинності голосів, публічній ліміальності, що сусидила з патосними дерзаннями до відродження духовності. Зрештою, ця еклектика насправді є свідченням життєздатності та й просто живої культури.

Шкільна освіта, вшанування пам'яті й державний календар належать до царини, у якій забракло

рішучих дій у 1990-х, тож тепер доводиться долати подвійний спротив: і тих, що досі перебувають у тенетах радянського дискурсу, і тих, кому «какая різниця». Цікаво, що невдовзі після розпаду Союзу Ванер зафіксувала готовність пересічних українців ушановувати 8 травня як День пам'яті про загиблих у війні замість 9 травня як Дня перемоги. Отже, якби не агресивна пропагандистська кампанія Росії, ми прийшли би до європейської культури комеморації раніше.

Авторка проробила велику інтелектуальну роботу, адже й досі не всі західні інституції спромоглися виокремити українстику як самостійну галузь, а в 1990-х і поготів. Навіть маючи в засновках обмежену джерельну базу й низький ступінь дослідженості теми, вона дійшла слушних висновків. Читача не полишає імпліцитне бажання підтверджувати її тези власними прикладами. Так багато хочеться розповісти у відповідь, читаючи, що

за винятком трьох років після революції 1917 року, після яких молодий український державний уряд не витримав більшовицького тиску під час Громадянської війни — не існує реального періоду незалежної державності, на який можна вказати в сучасну епоху як натхнення для відриву від Росії.

Коли йдеться про первинний історичний ревізйонізм, який здійснювали митці замість дискредитованих заідеологізованістю академічних істориків, дослідниця називає фільм Тенгіза Абуладзе й роман Анатолія Рибаківа, але не сягає пластів поетичного кіна чи текстів вісімдесятників. Проте не повна поінформованість не заважає їй зробити вражаюче правильні висновки.

Часом здається, що Ванер недооцінює, а подеколи й ігнорує роль російського чинника: мовляв, якщо вже Україна незалежна, то й власну політику цілком визначає сама. Звідси сприйняття за чисту монету проросійських і прорадянських демонстрацій, віра в ілюзію нормальності, починаючи від часів гласності. Здається, науковиця не вповні уявляє масштаби фальсифікації і тотального аб'юзу СРСР щодо своїх громадян. Вона зауважує, що лідери культурної й політичної опозиції використали як обґрунтування для української незалежності саме Чорнобиль і Голодомор як символ віктимізації українців, їхнього страждання, якого завдала радянська влада. Авторка вживає вислови «нескінченна літання віктимізації», «літання звинувачень Сталіна», «прославлення України та її страждань». Можна зрозуміти західну науковицю, яка сприймає це як риторичний прийом. Однак у контексті нинішньої геноцидальної війни Росії проти України мимоволі перекладаємо цей наратив на сьогодення і розуміємо, що це не фігура мови, і забракне слів, щоб висловити весь біль та жах пережитого й усю провину вивуватців. Ми читаємо про Чорнобиль, який, на думку Ванер,

є яскравим прикладом того, як процес формування ідентичності, насамперед, може бути сформований катастрофічними історичними обставинами та розривами і брутальним втручанням у передбачувані життєві траєкторії, а не серією життєвих досвідів, що призводить до поступової еволюції ідентичності, —

і думаємо про сьогодення. Однак це таки корисно — побачити себе збоку.

Ольга Петренко-Цеунова